

ХҒТАР 16.21.29
Ғылыми мақала

А. Алдаш

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
(E-mail: aimank51@mail.ru)

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КІРМЕ СӨЗДЕР: ФУНКЦИОНАЛДЫ ҚАЖЕТТІЛІК ЖӘНЕ ЛИНГВОЭКОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Кірме сөздердің енуі – қазақ әдеби тілінің диахронды-синхронды дамуындағы күрделі құбылыстардың бірі. Өзге тілдерден сөз қабылдау мемлекеттер мен кәсіби қауымдастықтар арасындағы геосаяси, экономикалық, мәдени және білім беру байланыстарына тәуелді. Қазақстандағы қазіргі тілдік жағдаят орыс және ағылшын тілдеріндегі ғылыми-техникалық атаулардың функционалдық қажеттілігімен сипатталады. Жаһандану, көптілділік, цифрлық платформалар, интернет-коммуникация және заманауи технологиялардың дамуы нәтижесінде орыс және ағылшын тілдерінен енген сөздер қоғамдық кеңістікте және күнделікті сөйлеу тілінде кеңінен қолданылуда. Бұл үдеріс ана тілінің тазалығына әсер ететін факторларды лингвоэкологиялық тұрғыдан бағалаудың өзектілігін арттырады. Зерттеудің эмпирикалық материалы мерзімді баспасөзден, көркем мәтіндерден, жарнамалардан, интернет-коммуникациядан және әлеуметтік желілердегі пайдаланушылар контентінен жинақталды. Кірме тілдік бірліктер функционалдық, семантикалық және лингвоэкологиялық өлшемдер негізінде сараланып, терминдер, баламасыз лексика, бөгде сөздер, формалды жарыспалар және деструктив сөздер түрінде жіктелді. Модельдеу әдісі арқылы олардың функционалдық қажеттілігі, жатсөзшілдік, сөз жұтандығы және лингвоэкологиялық бақылау аймақтары жүйеленді. Нәтижелер кірме сөздердің бір бөлігі номинативтік және коммуникативтік қажеттілікті өтейтінін, ал екінші бөлігі қазақша баламалардың қолданысын әлсіретіп, тілдің шұбарлануына ықпал ететінін көрсетті. Ұсынылған тұжырымдар қазақ лингвоэкологиясының теориялық негіздерін дамытуға және кірме сөздерді орынды қолдану қағидаларын қалыптастыруға үлес қосады.

Түйін сөздер: кірме сөздер, функционал қажеттілік, лингвоэкология, тілдік орта, тілдік сана, жатсөзшілдік, тіл тазалығы.

Түсті: 13.08.2026; **Жөнделді:** 10.09.2026; **Мақұлданды:** 21.09.2026; **Онлайн қолжетімді:** 29.09.2026

Кіріспе

Жаңа ғасыр басынан бері қоғамдық-саяси, мәдени-әлеуметтік ахуалдың тың сапаға ауысуына байланысты қазақстандық қауымдастықта қоршаған орта (қоғам) – адам факторы – тілдік орта – тілдік сана – тілдің қолданысы арақатынасы елеулі өзгерістерге ұшырады. Жаһандану мен ұлттану тайталасқа түскен қазіргі кезеңде тіл иеленушілері қазақ тілінің өміршеңдігін сақтаудың қаншалықты маңызды және өзекті екендігін ұғынды. Әсіресе кірме сөздердің ақпараттық технологияның, интернет-коммуникацияның қоғам мүшелерінің еңбек қарым-қатынастарына, күнделікті тұрмысына, күнделікті ауызекі сөйлеу тіліне дендеп енуіне байланысты қазіргі ауызша және жазба коммуникациядағы тілдің қолданысына қатысты алаңдаушылық пайда болды.

Осыған байланысты қазақ әдеби тілінің сөздік құрамындағы тілді сақтау және тілді қорғау позициясын көздейтін басым бағыттарын іске асыруға арналған сан түрлі іс-шаралардың қатарында лингвоэкологиялық бағытты қолға алудың өзектілігі айқын байқалды. Лингвоэкологияның басты нысанасы – тілдің ішкі заңдылықтарына қайшы келетін фонетикалық, лексика-грамматикалық, құрылымдық тілдік бірліктерді, тіл иелмендерінің тілдік санасын таптаурын етіп, кей реттерде тілдің ұлттық кодына қауіп төндіретін құбылыстар мен сипаттарды анықтау, осы өзекті проблеманың ғылыми-қолданбалы тұрғыдан шешімін табу жолдарын ойластыру. Осы мақсатта қазіргі тіл иелмендерінің тіл қолданысында жоғары жиілікпен жұмсалатын кірме сөздердің функционалды қажеттілігін және коммуникативтік акт кезіндегі сөз жұтаңдығын, тілдің шұбарлануын танытатын бөгде сөздерді, бөтен сөздерді, деструктивтерді анықтау маңызды және өзекті.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің эмпирикалық материалын қазіргі қазақ тілінің ауызша және жазбаша коммуникациясындағы орыс және ағылшын кірме сөздері құрайды. Тілдік деректер мерзімді баспасөзден, көркем шығармалардан, жарнама мәтіндерінен, интернет-басылымдардан, әлеуметтік желілерден, сондай-ақ нормативтік-терминологиялық сөздіктер мен электрондық базалардан жинақталды. Материалды іріктеуде кірме сөздердің қолданыс жиілігі, коммуникативтік қызметі, қазақша баламасының болуы, әдеби нормаға қатысы және тілдік санаға ықпалы басшылыққа алынды. Мақалада ақпараттық технология, цифрлық коммуникация, тұрмыстық қызмет көрсету және қоғамдық қатынастар салаларында кең тараған атауларға ерекше назар аударылды.

Зерттеуде сипаттамалы-талдамалы, жіктеу, контекстік-семантикалық, салыстырмалы және функционалдық-прагматикалық әдістер қолданылды. Сипаттамалы-талдамалы әдіс кірме сөздердің қазіргі тіл қолданысындағы орнын, семантикасын және жұмсалу ерекшеліктерін анықтау үшін пайдаланылды. Жіктеу әдісі арқылы зерттеу материалы терминдер, баламасыз лексика, бөгде сөздер, формалды жарыспалар және деструктив сөздер топтарына бөлінді. Контекстік-семантикалық талдау кірме бірліктердің баспасөзде, көркем мәтінде, жарнамада және әлеуметтік желіде атқаратын номинативтік, ақпараттық, экспрессивтік және байланыстырушылық қызметтерін айқындауға бағытталды.

Салыстырмалы әдіс кірме сөздер мен олардың қазақ тіліндегі баламаларының мағыналық дәлдігін, ақпараттық сыйымдылығын, қолданыс жиілігін және әдеби нормаға сәйкесу деңгейін өзара салыстыру үшін пайдаланылды. Материалды бағалауда

әлеуметтік лингвистика, психоллингвистика, сөз мәдениеті және лингвоэкология қағидаттары өзара сабақтастықта қолданылды. Бұл кірме сөздердің функционал қажеттілігін тілдік орта, тілдік сана, әлеуметтік талғам және коммуникативтік жағдаятпен байланыстыра қарастыруға жол ашты.

Зерттеудің негізгі тәсілдерінің бірі ретінде лингвистикалық модельдеу таңдалды. Оның көмегімен жинақталған деректер жүйеленіп, кірме сөздердің қолданысы үш бағыт бойынша сипатталды. Олар: кірме сөздердің функционал қажеттілігі, жатсөзшілдік пен формалды жарыспалардың лингвоэкологиялық бақылануы, сондай-ақ жатсөзшілдік пен сөз жұтаңдығы. Модельдеу тіл қолданысындағы үрдістерді кезең-кезеңімен көрсетуге, эмпирикалық материалды біріздендіруге және кірме сөздердің тілдік сана мен әлеуметтік-коммуникативтік ортаға ықпалын бағалауға мүмкіндік берді.

Әдебиеттерге шолу

Қазақ тіл білімінде кірме сөздердің лингвоэкологиялық аспектіде зерттелуі. Қазақ тіл білімінде және түркітануда әдеби тілдің сөздік құрамына енген кірме сөздер жөнінде зерттеулер мол. Әдеби тілдің тарихы, тілдің диахронды-синхронды дамуы, функционал стильдердің саралануы және әр стильдің стильдік маркерлері, терминжасам және терминография, неология және неография, лексикология және лексикография, сөз мәдениеті мен стилистика, әдеби норма және ортология, сөзжасам, әлеуметтік лингвистика аспектілері бойынша теориялық-қолданбалы іргелі еңбектердің қай-қайсысында да кірме сөздердің тілде қабылдануына қатысты тұжырымдар жасалады. Кірме сөздердің енуі/қабылдануы, тілге әсері туралы көзқарастар қоғамдық-саяси жаңа бағыттарға қарай бірте-бірте өзгерді. Қоғам мүшелерінің тілдік санасы, тілдің қолданысы, әдеби тілдің сөздік құрамы, тіл тазалығына қатысты өзгерістерді және осы факторларды ықпалымен ғылыми-қолданбалы зерттеулердің тың бағытқа бет бұру жайын кірме сөздердің функционал қажеттілігі және лингвоэкология мәселелеріне қатысты кезең-кезеңдер бойынша төмендегіше топтастырамыз.

I кезең.

А. Байтұрсынұлы бастаған Алаш зиялыларының көзқарасы.

Осы кезеңде *тіл тазалығы, жатсөзшілдік, тілдің шұбарлығы / тілді шұбарламау* (А. Байтұрсынұлының термині), *жат тілдер, жат сөздер* (Х. Досмұхамедұлы, Е. Омаров, Т. Шонанұлы терминдері) ұғым-түсініктері қолданылды.

«Тіл тазалығы дейтініміз – ана тілдің сөзін басқа тілдің сөзімен шұбарламау, басқа тілден сөз тұтыну қажет болса, жұртқа сіңісіп... халыққа түсінікті болған сөздерді алу... (Байтұрсынұлы, 1991: 350). Аталымдарға айрықша мән берген ғалым *«біз сияқты жұрт ...мәдени жұрттардың тіліндегі даяр сөздерді алғыштап, ана тілі мен жат тілдің сөздерін араластыра-араластыра, ақырында ана тілінің қайда кеткенін білмей, айрылып қалуы ықтимал» деп, тағы бір тұста «қазақ әдебиеті қатып-пісіп жетпеген уақытта біз қазақ сөзін ескі, жаңа деп талғамаймыз, жергілікті сөз екен деп қашып тұрмаймыз. Жалғыз-ақ біздің мықтап қашатынымыз – жатшылдық(жат сөзшілдік) деп қатал үндеу жасаған еді.*

Нақ осындай пікірді Е. Омаров та жалғастырады. «Тіл тазартудың неше түрлі шаралары істеліп келеді (бірақ) ...осы кезде қазақ тілін тексере бастасақ, сіңісіп кеткен жат сөздер толып жатыр; амалсыз алған сөздер басқа да жамау-жасқау кіріп (жат сөздер) барады» деп батыл айтып, халықтың ақпарат алатын, тілін түзейтін баспасөздегі жатсөзшілдікті санаған болатын (Омаров, 2018: 137-139).

Бұл мәселеге Қазақ білімпаздарының сиезінде айрықша мән берілді. Мәселен, Х. Досмұхамедұлы, Н. Төреқұлұлы осы басқосуда қазақ тілінің өзінде пәнге жарайтын көп сөздер табылатындығы, жат сөздерді таңдап қабылдаудың, тіл тазалығын сақтаудың жолдары жөнінде бірнеше мәрте атап өтті (Қазақ білімпаздары, 2022: 79).

Осындай тұжырым Алаш зиялыларының баршасына да ортақ. Тағдыршешті кезеңде әліпби, емле мәселелерімен қатар Алаш зиялылары ғылыми терминдерді сұрыптау, төл тілдің ресурстарын немесе түркі тілдеріне ортақ сөздерді іріктеу мақсаттарын көздеді, басты мұрат – тілдің ішкі заңдылықтарын жүйелеумен қатар тіл тазалығын сақтау, таныту, насихаттау болатын. Кірме сөздер мен термин ұғымын тығыз байланыста қараған Қ. Жұбанов алдымен термин дегеніміз не, басқа тілден сөз алу – оның қазақ тіліндегі баламасын қалыптастыру дегендерді әбден талдап, сөз астарында қоғам мүшелерінің ғылыми білім санасын сапалы етудің маңыздылығына тоқталған (Жұбанов, 2010: 350-364).

Осылайша кірме сөздер мен қазақ лингвоэкологиясы проблемаларының өзара ұштасатындығы Алаш зиялыларының тұжырымдары мен ұсыныстарынан басталады деуге әбден негіз бар.

II кезең.

Қоғам дамуының, соған орай тіл дамуының кезең-кезеңдеріне таратып қарағанда, өткен ғасырдың орта тұсынан бастап, саяси бағыттарға байланысты кірме сөздердің тілге прогрессивті әсері, тілді байытудың қайнар көзі, терминжүйенің номинациялық сипатын қанағаттандыруы деген баға берілді.

Түркітанушылар мен қазақ тілші ғалымдарының көзқарасы бірыңғай: 1940-1964 жылдар арасындағы түркі тілдерінің (оның қатарында қазақ әдеби тілінің) дамуы сипатталған іргелі зерттеуде «в этот же период наметились следующие тенденции... 1) сильное развитие словарного состава литературных языков и обогащение из за счет многочисленных лексических заимствований из русского языка» (Баскаков, 1964: 151) деп көрсетілген.

К. Мұсаев 30-50-жылдарда «қазақ әдеби тілінің сөздік құрамында табиғатты тану, өндіріс күштерінің дамуы, қоғам мүшелерінің арасындағы өндірістік жаңа қарым-қатынастардың қалыптасуы, ғылым мен техниканың жаңа салаларының пайда болуы себепті түркі тілдері (қазақ тілі де) орыс және басқа да еуропалық тілдердің прогрессивті әсерін қабылдады. Көркем әдебиетті, қоғамдық-саяси, оқу-ағарту әдебиетін аудару ісінің кең қанат жаюына байланысты калькалау әдісі қарқынды сипат алды» деген көзқарасын ұсынды (Мусаев, 1984: 62).

III кезең.

Қазақ әдеби тілінің лексика-грамматикалық құрылымы, әдеби тілдің тарихы, академиялық лексикографиялық еңбектер түзу, ортология мәселелері бойынша терең зерттеулер жүзеге асырылған 1960-1990 жылдар арасында қазақ тілтанымында сөз мәдениеті мәселелері айрықша назарға алынды. Ауызша және жазба коммуникацияда байқалған, қазақ тілінің ішкі заңдылықтарынан алыстайтын сипаттар талдауға түсті. Осы кезеңдегі және бұдан кейінгі жылдарда да жарық көрген М. Балақаевтың, Р. Сыздықтың, Ш. Сарыбаевтың, Н. Уәлидің іргелі және ғылыми-көпшілік мазмұндағы зерттеулерінде тіл тазалығын сақтау, сөз мәдениетін көтеру, қазақ тілінің сөз байлығын насихаттау ісіне қатысты алаңдаушылық көзқарастар біртіндеп айтыла бастады. Өзге тілден еніп, әдеби тілде орнығып қалған ғылым мен техника терминдерінің қазақша баламасын ойластыру, тіл қолданысына енгізу жайы тілге тиек етілді.

Тіл тазалығы ұғымы кейіннен әдеби норма, сөз мәдениеті, сөзқолданыс пен стиль ерекшеліктерінің арақатысы жөніндегі көзқарастарда кеңінен пайдаланылды. Академик М. Балақаевтың зерттеулерінде осы термин сөйлеу мен жазу әрекетінде диалектизмдерді, қарапайым сөздер мен ауызекі тіл ерекшеліктерін пайдалануға қатысты аталады (Балақаев, 1984: 108).

Академик Р.Сыздық А. Байтұрсынұлы тұжырымдарындағы *сөз қисыны, тіл тазалығы, сөз әуезділігі, сөз дұрыстығы, сөз таңдау* деп аталатын өзекті ұғымдарды жалғастыра отырып, *тіл тазалығы – тіл байлығы – кірме сөздер* – пуризм терминдерін қатар қойып, әсіресе лингвоэкология проблемаларына назар аударудың өзектілігін танытатын құнды пікірлер қалыптастырды (Сыздық, 2001: 42-45).

Академик Ш. Сарыбаев пуризм және терминдердің баламасын табу проблемасына тоқталып, жалпы тілдік қордағы жергілікті тіл ерекшеліктерін пайдалану, пуризм құбылысының пайдалы және тиімсіз жақтарын анықтады (Сарыбаев, 2025: 153, 164-165).

IV кезең.

Өткен ғасырдың сексенінші жылдарынан бастау алатын бұл кезең қазақ тілінің зерттелуіндегі бетбұрыс кезеңі болып саналады. Біздің нысанамызға орайластыра қарағанда, қазақ тілтанымы ұлт тілі өміршеңдігінің сақталуына қатысты бағыттарды қолға алды. Бұл ретте академик Р. Сыздықтың ұлттық көркем тіл нормалары – әдеби нормалардың кодификациясы – ауызша сөз сазы – жазба коммуникациядағы сөз мәдениеті – ортология мәселелеріне арналған іргелі зерттеулерін айрықша атауға болады (2001; 2009; 1983).

Ғалымның зерттеулеріндегі осы маңызды бағыттар тіл тазалығына, ұлт тілінің ішкі заңдылықтарына кері әсері тұрғысынан сараптамадан өтті.

Осы кезеңде қазақ терминжүйесі, терминография жөніндегі ғылыми зерттеулер қарқынды сипат алды. Қазақ терминологиясының тарихы жөніндегі түйінделген көзқарастармен қатар қазақ тілші ғалымдары терминжүйені қазақыландыру бағытына назар аудартты. Қазақ терминологиясы ғылыми негізделген маңызды еңбекте «термин шығармашылығының жаңа кезеңі басталғанын, бұл кезең ана тілінің ішкі мүмкіндігін пайдалану тұрғысынан қарағанда, ХХ ғасырдың бас кезінде қалыптасқан терминжасам дәстүрін жалғастыратындығы» аталады (Құрманбайұлы, 2014: 117).

Кірме сөздер мен неология проблемалары қатар талдаудан өтіп, басқа тілден енген терминдердің орнына қазақ тіліндегі баламаларын беру үшін тілдің ішкі ресурстарын пайдалану мүмкіндіктері ғылыми тұрғыдан сараланды (Алдашева, 2020).

V кезең.

Бұл кезең – қоғам мүшелерінің ұлт тілінің бүгінгісі мен келешегіне қатысты алаңдаушылық пайда болған мерзім. Тіл иелмендерінің тілдік санасына қозғау салған саяси-әлеуметтік бағыттар және жаһанданудың қарқындылығы, цифрлық технология мен коммуникацияның жаңа түрі – интернет-коммуникацияның тілдік ортаға дендеп енуі, көптілділік арасындағы теңгерімсіздік, сондай-ақ алдыңғы кезеңде тіл тазалығы мен сөз мәдениетіне қатысты жұртшылық арасында жүргізілген іс-шаралардың бәсеңдеуі, орта және жоғары білім беру жүйесінің лингводидактикалық базасында тіл байлығы мен тіл мәдениетіне қатысты білімнің толыққанды қамтылмауы және басқа да факторлар қазақ тілінің қолданысында тілді сақтау мен қорғау позициясы тұрғысынан проблемалар бар екендігін анық байқатты. Кірме сөздердің коммуникативтік актідегі жұмсалымы жөнінде тіл иелмендері сан түрлі пікір айтты. Қоғам мүшелерінің,

ғалымдардың пікірлерінде А. Байтұрсынұлы қолданған тілді шұбарлау термині қайта оралды. Әлеуметтік талғам (Р. Сыздық), кірме сөзге кіріптарлық (Ш. Құрманбайұлы), орысша мен қазақшаны араластырып сөйлеу – күнделікті көретін құбылыстар (Р. Кенжеханұлы), сондай-ақ оқырман пікірлерінде сәнге айналған тіл, сөз жұтаңдығы, бөтен сөз, бөгде сөз, паразит сөздер деген аталымдар қолданылды.

Қазіргі тіл қолданысына осылайша баға беру кірме сөздердің функционал қажеттілігінен басқа күнделікті ауызекі сөйлеу тілінде, әсіресе әлеуметтік желіде басқа тілдің тілдік бірліктерінің талғамсыз қолданылатындығына байланысты болып отыр.

Түркітануда кірме сөздердің лингвоэкологиялық аспектіде зерттелуі.

Түркітануда кірме сөздердің жіктелімі, әдеби тілдің сөздік құрамындағы орны қазақ тіл біліміндегі көзқарастармен ұқсас және ортақ. Дегенмен осы ғасыр басынан бері түркітөктес елдердің де қоғамдық-саяси жаңаруларға ауысуына және осы процестердің тілдік санаға қозғау салуына байланысты кірме сөздердің лингвоэкологиялық аспектіде қарастырылуына мән беріле бастады. Осы проблемаға қатысты түркітанушылардың негізгі бағыттары:

- жойылу алдындағы түркі тілдерінің жағдайы лингвоэкологиялық тұрғыдан сипатталады (Dwyer, 2016; Menz, 2013).

- Түркітануда тілді қорғау мен сақтау мәселелері сөз мәдениеті проблемаларының аясына ыңғайластырылып қарастырылады (Мәммәдлі, 2022).

- лингвоэкологияның бірқатар терминдерін анықтау мақсаты көзделеді. Мәселен, қырғыз тіл білімі ғалымдарының еңбегінде бірнеше жайт анықталады: а) әлемдік лингвистикадағы мәселелер айтылады; ә) лингвоэкологиялық қауіпсіздік, лингвистикалық үйлесімділік, лингвоэкологиялық қақтығыс синдромы, лингвоэкологиялық ортаның детериоризациясы тәрізді бірқатар лингвоэкологиялық терминдері қайталанып көрсетіледі; б) қырғызша коммуникациядағы қарапайым лексиканың қолданысы талданады; в) лингвоэкологиялық проблеманың болуының басты себебі ретінде лингвистикалық құзыреттіліктің төмендігі аталады (Рыскулова, 2020: 1025-1033).

Нақты айтқанда, түркітануда лингвоэкология мәселелерінің зерттелуі бастапқы сатыда, сондықтан ғалымдар әзірше осы саланың түбегейлі мазмұнын айқындайтын әр түркі тілдеріндегі тілдік орта, тілдік жағдаят, тілдік сана жайттарына тереңдеп бара қоймағандығы байқалады.

Әлемдік лингвистикада тіл мен экологияның қарым-қатынасы жөнінде алғаш рет «тіл мен тілді қоршаған орта, сөйлеушінің санасында өмір сүретін тіл, әлеуметтік ортадағы тіл» туралы анықтама берген – америкалық ғалым Э. Хауген (Haugen, 1972: 66).

Кейінгі 30-40 жыл шамасында лингвоэкология жайын дендеп барған орыс тіл білімінде лингвоэкологияға қатысты зерттеулер жүздеп саналады. Ғалымдар Э. Хаугеннің тұжырымын, сондай-ақ өзге де еуропалық тілдер ғылымындағы көзқарастарға сүйенеді және орыс тілінің өз заңдылықтарына қатысты лингвоэкологиялық мәселелерді талдайды.

Орыс біліміндегі зерттеулердің негізгі бағыты – ауызша сөз, жастар тілі, БАҚ құралдарынан алынған, екпін орындарының ауысуы, жаргон мен сленг, грамматикалық құрылымдардың дұрыс жұмсалмауы сияқты тілді «бүлдіретін» фактілерді саралау. Нақты айтқанда, лингвоэкологияға қатысты орыс ғалымдарын алаңдататыны – ауызша және жазба коммуникацияда жаргондар мен сленгтердің, қарапайым лексика мен паразит

сөздердің, тым жиі жұмсалатындығы. Осындай қолданыстар лингвоэкологиялық проблема деп танылып, бұның себептері былайша топтастырылады: а) ауызша және жазба тіл ерекшеліктерін меңгеру деңгейінің төмендігі; ә) тіл нормалары мен ережелерді сауатты пайдалануы деңгейінің әлсіздігі; б) тілдің жаргондалуы (жаргонизация); в) паразит сөздер мен қарапайым лексиканың қолданыс жиілігінің артуы (Шеожева, 2016; Иванов, 2002: 45; Волкова, 2013: 323-337).

Орыс тіл білімінде 450 жаргон мен сленг қамтылған сөздік жарық көрген (Ермакова et al., 1999; Сущенко, 2011).

Сөздіктің маңыздылығы мен қажеттілігі – терминдердің жүйеленуінде ғана емес, сонымен қатар Лингвоэкология проблемаларын айқындап, оларды шешу жолдарын көрсетуінде. Осы еңбектің негізінде орыс тіл біліміндегі лингвоэкология мәселесі дискурсқа, аударма мәтіндеріне, ауызша сөзге қатысты көзқарастар кеңейтіле түсті. Экологиялық сана, экологиялық қызмет, экологиялық мәдениет, білім беру саласындағы лингвоэкология, лингвоэкологиялық коммуникация сияқты бағыттар дамыды

Бір салаға арналған мол еңбектердегі көзқарастармен танысып, жүйелеудің негізінде төмендегідей мәселелерді тиянақтауға болады:

- жоғарыда айтылғанындай, қоршаған орта мен тілдің арақатысына арналған жаңа бағыт – лингвоэкология жөнінде зерттеулер мол;
- лингвоэкология аспектілері қоршаған – орта арақатысында кеңінен талданады;
- терминологиялық аппараты біршама жүйеленген;
- қоршаған – орта арақатысындағы лингвоэкологияның әдіснамасы әлеуметтану, тіл мәдениеті әдістерімен сәйкестендіріледі.

Қоғам – тіл арақатысы монотілді қоғам жағдайында зерттеледі, осы себепті лингвоэкологиялық проблемалардың пайда болуының себептері ретінде тілді пайдаланушылардың мәдениеті мен тілді білуінің төмендеуіне негізделеді.

Әрине, еуропалық тілдердегі ғылыми еңбектерге сүйене отырып, орыс тіл біліміндегі талдаулардың лингвоэкологияны категория ретінде анықтау, терминдерді жүйелеу жақтарынан тиімді тұстары бар.

Алайда орыс тіл білімінде ЛЭ үшін сыртқы факторлар анық емес. Білім берудің, қоғам мүшелерінің жалпы мәдениетінің төмендеуі дегенмен шектеледі. Ал полиэтникалық көптілділік жағдайындағы экологиялық қызметке, экологиялық санаға, тіл мен мәдениеттің экологиялық тұрғыдан ұштасуына, ЛЭ қаупін туғызатын сыртқы факторлар аталмайды, бұл оларға тән сипат емес.

Нәтижелер және талқылау

Түпнұсқа қалпында (транскрипцияланған) орыс тілі арқылы енген кірме сөздер мен түптөркіні ағылшын тілі, бірақ орыс тілі арқылы адаптацияланған кірме сөздерді қолданылатын салаларына қарай төмендегі топтарға ажыратуға болады:

– *терминдер*: ғылым, оқу-ағарту, экономика, саясат, спорт, шаруашылық және басқа дасалалардың терминдері. Еңбекқарым-қатынастарын жаңартуға, тиімділігін арттыруға байланысты жаңа ұғым-түсінік, құрал-жабдық атаулары кірме сөздер-терминдер болып саналады. Айталық, соңғы жылдары ақпараттық технология, компьютерлендіру, цифрландыру бағыттарына қатысты сөздік құрамға жаңа терминдер қарқынды енді (*аккаунт, токен, планшет, гаджет*);

– *баламасыз лексика*: басқа халықтың мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігіндегі реальный сөздер (*хот-дог, пицца, бургер, лайк, подкаст, сакура, суши, икебана*), кей реттерде стилистикалық қызмет атқаратын сөздер;

– *бөгде сөздер* (вкрапление): басқа тіл жүйесіндегі фонетикалық, грамматикалық қалпы сақталатын номенклатуралық атаулар, сондай-ақ сөйленетін сөздің / жазба сөздің стильдік колоритін арттыру мүддесінде игерілетін сөздер мен фразалар. тың ұғымдарды беруде түпнұсқа тілдегі тұрпаты өзгеріссіз көшіріледі. Мысалы, ЛЛМ (*Большая языковая модель, ағылшын тіліндегі large language model, LLM*) – *жаңа дәуірдің жаңа бағыты* (википедиядан) деген сөйлемдегі шеттілдік құрылымдар бөгде сөз болып саналады. Бөгде сөз сондай-ақ сөйленетін сөздің / жазба сөздің стильдік колоритін арттыру мүддесінде игерілетін сөздер мен фразалар (*de facto, sorry*);

– *деструктив сөздер*: ойды ұластырушы, дәнекерлеуші қызмет атқаратын сондай-ақ айтушының / жазарманның эмоциясын білдіретін басқа тілдегі сөздердің қазақтілді адамның сөйлеуінде, өз ойын хатқа түсіруінде көрініс табуы. Басқа тілдің құрылымына тән тілдік бірліктердің екінші бір тілге араласуы кей еңбектерде *паразит сөздер* деп аталады (*короче, вроде, уже, нормально, типа того*).

– біршама жіктелім типтері және жинақталған фактілер, тұтастай алғанда, кірме сөздер деп аталатындар, терминдерден бастап бөгде сөзге (вкрапление), деструктив сөзге дейін коммуникативтік кеңістіктің барлық арналарында да қолданылатындығын көрсетеді. Нақты айтқанда, ақпарат берудің ресмилігі, ғылымилығы айқын, тек арнаулы мәтіндердің тірегі болып есептелетін, кодификацияланған термин көркемсөзден ауызекі тілге дейін таралады.

Өзге тілдерден енген терминдер нақты бір ғылым саласының функционал қажеттілігін өтейтін тарөрісті терминдер жүйесі болып ажыратылатындығы белгілі. Бұл терминге, терминжүйеге берілетін анықтаманың негізгісі болатын. Бірақ осыған қарама-қарсы кеңөрісті терминдер деген түсінік аталмайды. Тегінде, бастапқыда тарөрісті болғанымен, ғылым мен техниканың қайсыбір саласы аталымдарының күнделікті бейресми коммуникацияға кеңінен жұмсалатындығына байланысты оларды шартты түрде тұрмыстық терминдер деп те атауға болады. Осындай қабаттың бірі – ақпараттық технология саласының және күнделікті тұрмыстық зат-бұйымдардың аталымдары.

Ақпараттық технологияның мүмкіндіктері қоғам мүшелерінің қызметі мен күнделікті өмір салтына дендеп енді, сөйтіп, ақпараттық технологияға қатысты құрал-жабдықтардың, ұғымдар мен түсініктер атауларының бірсыпырасы ауызекі тіл арқылы коммуникативтік қарым-қатынас орнатуға араласты, бірқатарының қолданыс жиілігі артты. Бұл қатарға тұрмыстық қызмет көрсету, ойын-сауық бағыттарына қатысты кірме сөздер де қосылады. Жинақталған фактілерге қарағанда, ауызекі сөйлеу тіліне дейін таралған ақпараттық технология аталымдарының саны – 100-ге жуық. Ақпараттық технология аталымдары – бүгінгі заман адамдарының сөздік қорының бір бөлшегі, *үстемеленген тілдік санасының* көрінісі. Қазіргі ауызекі хабар алмасу барысындағы *ютуб, ватсап, айфон, смартфон, планшет, ноутбук* дегендерді еске алмағанның өзінде, *аккаунт, интернет* (қысқартылған нұсқасы – *инет*), *сайт, пост, репост; веб-сайт, интернет-портал, логин, онлайн, оффлайн, дедлайн, мегабайт, гигабайт, лайк, тренд, бренд, тик-ток, контент, хайп, фейк, фейк-аккаунт, смайлик, фейсбук* (қысқартылған нұсқасы – *фб*), *инстаграм* (қысқартылған нұсқасы – *инста*) дегендермен қоса *стресс, флешмоб, челлендж, шопинг, бургер, чизгейк, хот-дог, капучино, эспрессо, латте; шоу-бизнес, фотошоп, фотосессия, селфи, скрининг, клининг, клинер* сөздерінсіз жұртшылықтың ауызша да, жазбаша да хабар алмасуын, еңбек қарым-қатынасының оңтайлы, кедергісіз реттелуін елестету мүмкін емес. Жеке адамның қайсыбірі түптөркіні ағылшынша болып келетін терминдердің қандай мағынада екендігін ұғына қоймаса да,

мәнмәтін арқылы аз-кем түсініп, коммуниканттың ыңғайына қарай, әрі еліктеу процесі жүріп, кірме сөзге эмоциялық мән үстеп пайдалана береді, «сәнге» айналдырады. Оның үстіне әсіресе ақпараттық технология аталымдарын қазақыландыру қиындау десе де болады, қазақ тілінің әлеуеті арқылы форма мен мазмұнды үйлестіре отырып, басқа да ғылым салалары сияқты ақпараттық технология терминдерінің бірте-бірте қазақ тіліндегі баламаларын қолданысқа түсіру бағыттары да бар: *қашықтан оқыту / қатысу (онлайн), жүзбе-жүз қатысу (оффлайн), лүпіл (лайк)* сияқты кірме сөздермен жарыспа түзетін сөзқолданыстар көзге түседі. Бұл – тілді сақтау мен тілді қорғау бағытында жүзеге асырылып келе жатқан үдерістердің бір көрінісі.

Соңғы жылдары әлемдік лингвистикада модельдеу әдісі кеңінен қолданыла бастады. Лингвистикалық әдістің жаңа түрі болғандықтан, анықталмаған тұстары да аз емес. Ең бастысы – модельдеу / модельге салу – құрылым, модельдеу арқылы: а) тіл қолданысында тенденция ыңғайында қалыптасқан және қалыптаса бастаған бір немесе бірнеше ерекшелікті қадам-қадаммен жүйелеуге; ә) эмпирикалық базаны іріктеп, көрнекі түрде көрсетуге; б) тілдік сана, тілдік орта, әлеуметтік талғам позициясынан қоғамның саяси, әлеуметтік-мәдени кеңістігіндегі реалды өзгерістердің тіл қолданысындағы көрінісін сипаттауға, түсіндіруге, дәлелдеуге және бағалауға мүмкіндік жасалады. Модельдеу әдісі әсіресе коммуникация типтеріне, жазба коммуникацияның барлық жанрларына кеңінен таралған кірме сөздерді жинақтап, бір қалыпқа түсіріп сипаттауда және түсіндіруде тиімді әдіс болып саналады.

Лингвоэкология нысанасына сәйкес кірме сөздердің қолданысына қатысты бірнеше модель ұсынылады.

Модель-1. Кірме сөздердің функционал қажеттілігі.

Модель-2. Жатсөзшілдік және формальды жарыспалар. Лингвоэкологиялық бақылау.

Модель-3. Жатсөзшілдік және сөз жұтаңдығы.

Модель-1. Жатсөзшілдік және кірме сөздердің функционал қажеттілігі.

Ғылыми технологиялар дамыған сайын, сыртқы экономикалық, мәдени саяси байланыстар кеңейе түскен сайын қазақ әдеби тілінің сөздік құрамына кірме сөздердің екпіндеп енуінің бірқатар лингвистикалық себептері бар. Қазақ әдеби тілінің сөздік құрамындағы терминдердің әдеби норма болып танылып, кодификациялануына (бекітілуіне, норматив сөздіктерге енуіне) басты себеп – олардың функционал қажеттілігі. Қазіргі кезде ағылшын тілінен енген терминдердің функционал қажеттілігі арта түскен. Бұл қоғамдағы қоғами, мәдени жаңа қарым-қатынастардың ұлғаюына байланысты. Кірме сөздердің функционал қажеттілігі әр қырынан көрінеді:

- ғылым мен техниканың дамығандығының бір белгісі болып саналады;
- номинатив функция атқарады,
- экспрессиялы-стильдік қызметке де араласады;
- түрлі түсініктер мен бұйым-зат атауларын саралап көрсетуге қатысады;
- тіл иелменінің ауызекі сөйлеу тілінде кеңінен қолданылады, жеке адамның санасының көлеңкелі тұсында қазақ сөзі тұрса да, ол өз ойын жеткізу барысында санада берік орын тепкен кірме сөзді пайдаланады;
- ана тілін жетік білетін адамның өзі кірме сөз-терминді сөз арасына кірістіруі дағдыға айналған.

Біріншіден, кірме сөздердің басым дені – қазақ терминжүйесінің маңызды құрамдас бөлігі. Демек, ең алдымен терминжасам принциптерінің қадағалануы маңызды: терминтүзімге тән бір сөзбен беру, мағына дәлдігі, форма мен мазмұнның айқындылығы

және тұтастығы, ықшамдылық немесе тілдік бірліктердің үнемделген құрылымы сияқты ұстанымдар кірме сөздерге «есік ашады». Қазақ тілінде аналогы жоқ, яки баламасын іздестіру жолдары қолға алынғанға дейін өзгетілдік кірме сөздің коммуникативтік кеңістіктегі дәл, нақты номинациялық қызметі маңызды болады. Айталық, *коуч* – маман, міндеті – мүдделі адамның өзінің кәсіби, психологиялық әлеуетінің тиімді пайдаланылуына, өзбетінше шешім қабылдай отырып, өз ісінде табысқа жетуіне жол сілтейтін, көмек беретін маман, *коучинг* / *коучиң* – осы мақсаттарды жүзеге асыратын арнаулы ұйым. Тілдегі *жаттықтырушы* терминіне мазмұндық ұқсастығы бар. Бірақ *коуч* белгілі бір мамандыққа дайындамайды, тәрбиелемейді, талап қоймайды, *коучинг* / *коучиң* курсынан өткен адамның кейінгі нәтижесінің қандай боларына да, қандай болғанына да жауап бермейді. Осы себепті қазақ терминжүйесі әзірге *коуч* және *коучинг* / *коучиң* терминдеріне кіріптар.

Брифинг / *брифиң* жұртшылыққа арналған жиынның бір түрі болғанымен, баяндама, талқылау, пікір алмасу жүргізілетін осы мағынадағы *жиналыс*, *отырыс*, *басқосу*, *форум*, *конференция* тәрізділерден айырмаланады: брифинг / брифиң бойынша шектеулі уақыт арасында жиналғандарға нақты бір тақырып төңірегінде қысқа, түйінді ақпарат жеткізіледі, сұрақтарға жауап беріледі.

Функционал қажеттіліктің маңыздылығы соншалықты, кірме сөз-термин тарөрісті сападан кеңөрісті сипатқа ауысып, көркем әдебиетте, ауызекі сөйлеу тілінде жұмсала бастады. Кеңөрісті сипат алған, қазақтілді қоғам мүшелерінің еңбек процесі мен күнделікті тұрмысына бойлап енген, коммуникативтік қызметінің барлық дерлік түрлерінде игерілетін кірме сөз-терминдердің бір шоғыры – ақпараттық технология аталымдары, компьютерлендіру, тұрмыстық қызмет көрсету, ойын-сауық бағыттарына қатысты кірме сөздер-терминдер.

Соңғы жылдары коммуникативтік актіге түскен термин – *фейк* (ағыл. – fake). Қазақ тіліндегі *жалған* сөзіне сәйкестеу келеді. Бірақ *жалған* дегеннен гөрі мағынасы тереңірек: әдейі ойластырып, адамдардың пікір-көзқарастарына манипуляция жасау үшін, кейде пайда табу мақсатында таратылатын ресми және бейресми ақпаратқа қатысты қолданылады. Қазіргі жазба коммуникацияда *фейк-ақпарат*, *фейк-аккаунт*, *фейк-дерек*, *фейк жаңалық* (дереккөздердегі емлесі сақталған. – А.А.) тәрізді сөзқолданыстар жиіледі: баспасөзде, көркемсөзде, ауызекі сөйлеу тіліне көшті. Фотосуреттерді, аудиоматериалдарды өзгертетін технология негізделген дипфейк (deepfake) термині де көзтаным бола бастады.

Баспасөзде: *Ал **фейк** ақпараттарды анықтауға қатысты елімізде Factcheck.kz сынды жобалар көптеп құрылып жатыр («Жас алаш», 21 шілде, 2023 жыл). Пікір қалдырған адам **фейк-аккаунт** шығар, арнайы жоспармен жасалған әрекет болар деп топшыламаймыз. Америкада түрлі **фейк-жаңалықтар** жарияланды. Мамандар **фейк-ақпаратты ажыратудың жеңіл тәсілдерін** ұсынады (Айқын ақпарат, 25 маусым, 2019 жыл).*

Бұлар – мерзімді басылымдардың атқаратын функцияларының үдесіне сәйкес қолданыстар.

*Көркем әдебиетте: – Сен олай **фейк** сөйлем. – Мен кейін сөйлеп тұрған жоқпын, – деді Қисық. Неменеке кейін сөйлеймін? Шындықты айтып тұрмын. – Мен саған кейін деген жоқпын ғой. Фейк деп тұрмын ғо. – деді Қаспақ күйгелектеніп (Д. Әбішев. Бұзаутіс. Әңгіме).*

*Интернет-кеңістіктегі пайдаланушылар контентінде: – Жадыра, сен просто **фейктерге** сенбе. Бақытбек **фейк** жасамайды (Facebook, комментарийлер).*

Фейк дегенді «әдейі ойластырылған жалған ақпарат» түрінде түсіндіруге болар, бірақ бұл терминжасам талаптарының үдесінен шықпайды, ғылым мен техниканың осы саласының аталымдарының ақпарат сыйымдылығы бар ықшам нұсқадағы форма мен мазмұн тұтасқан транскрипциясын халықаралық стандартқа сай сақтау талабы да бар екендігі ескеріледі.

Қазірге ресми ақпараттан орын алып, ауызекі сөйлеу тіліне көше бастаған терминнің бірі – *дедлайн* (ағыл. –deadline). «Мерзім, уақыт» мағынасына қарағанда, *дедлайн* қаталырақ: жұмыстың, іс-шараның орындалатын, өзгертуге болмайтын ең соңғы күні, кейде тәуліктің қай сағаты да белгіленетін ұғымды қамтитын кірме терминнің астарында жұмыс, іс-шара, тапсырма сияқтылардың деркезінде атқарылуын жоспарлау, қадағалау, жауапкершілік, міндеттеу мағыналары бар. Мерзімді басылымдардағы хабарландыруларда, ресми ақпараттарда қолданылатын термин «*дедлайн көрсетілді ме, дедлайн айтты ма, дедлайн қашан екен*» түрінде еңбек процесіндегі ауызша хабар алмасуға да енді.

Тәрәрісті кеңістіктен ресми ақпарат арқылы бірте-бірте көзтаныс бола бастаған термин – *омбудсмен*. Осы терминге қажеттіліктің, қолданысқа түсуінің басты себебі – қоғамда жаңа, актуалды қызмет түрлерінің пайда болуы. Қазіргі кезде қоғам мүшелерінің құқығы мен бостандығын қорғаудың мемлекеттік кепілдігін қамтамасыз ететін жеке адам, уәкіл, тұтас институт қалыптасты, бұл – *омбудсмен*. Атқаратын қызметі жағынан көптеген проблемаларды тұтастыратын ұғым атауы дыбыстардың қиысуы мен орналасуы жағынан қазақ тілінің заңдылықтарына сәйкес келмесе де, *омбудсмен* ауызша сөзге араласа бастады, бұған осы лауазым, мекеме қызметінің баспасөзде, әлеуметтік желіде кеңінен насихатталуы себепкер болып отыр.

Елімізде балалар құқығын қорғайтын **омбудсмендер** жұмысын бастады («Айқын» газеті, 13 қаңтар, 2026 жыл). Компанияның корпоративтік **омбудсмені** Қанат Әлмағамбетовтен 2025 жылы атқарылған жұмыстар мен биылғы жоспарлар туралы білдік («Қазақстан теміржолшысы» газеті, 6 ақпан, 2026 жыл).

Тауарлар мен өнімдердің айрықша сапасын, олардың жаңа сапаға ауысуындағы сипаттарды атайтын *бренд* және *тренд* сөздерінің ұғымдық айырмаларын тіл иелмені нақ сондай ажырата қоймаса да, әлеуметтік желі арқылы ауызекі сөйлеу тіліне көшті. «Бренд болып жатқан киімдер», «тренд киім», «техникалық құралдардың арасындағы тренд» сияқтылар өзге де сөздермен тіркесіп «сән» сөзге, мода сөзге айналды. Ұлттық киімнің заманауи үлгілері мекемесінің атауы *Myrza brand* эргонимі әбден таныс болды.

Біз де бұл трендтен қалмай, 10 жыл бұрын хит болған қазақ әндерін ұсынып отырмыз. Мот аға, биіңіз тренд болып жатыр екен, мен видеоға түсірдім, бағасын беріңіз, – деп жазды Сымбат(пайдаланушылар контентінен).

Қазіргі уақытта Қазақстанда ұлттық нақыштағы заманауи киімдер бренд ретінде қарқынды дамып келеді. Танымал болып жатқан киім брендтер көп (пайдаланушылар контентінен).

Форма мен мазмұн тұтастығы, мағына дәлдігі, ақпарат сыйымдылығы тәрізді өлшемдер арқылы жағымды мағынасындағы кірме сөзге кіріптарлықты осылай бағалауға болады.

Модель-2. Жатсөзшілдік және формальды жарыспалар. Лингвэкологиялық бақылау. Формальды жарыспалар – жалпытілдік қорда бар немесе қазақша баламасы жасалған, бекітілген сөздер мен кірме сөздердің коммуникативтік кеңістікте қолданылуы.

Индивидтің санасында ұлттық құндылыққа ие стереотип лексика-фразеологиялық сөздер, сөз тіркестері, тұтастай алғанда, сөзді түсініп және өзі пайдалана алуын

қамтамасыз ететін тіл туралы күллі білімі болады. Санада күрделі желі түрінде шоғырланған тіл туралы білім-ақпарат санадағы тұрақты сөздік іспетті. Дегенмен тіл иелменінің менталды лексиконындағы тұрақтылық бірте-бірте өзгереді, оған тілдік ортада бірнеше тілдің тең қызмет атқаруы, кейде тіл қызметінің теңсіздігі мейлінше әсер етеді, жеке адамның санасындағы тілдік мінез-құлық ұжымдық санаға ықпал жасайды. Бұл – аса күрделі құбылыс және процесс. Өткен ғасырдың орта тұсынан бастап өзге тілдің басымдығы тіл иелменінің менталды лексиконына басқа тілдің сөзқолданысын қосты. Кейіннен ұғым-түсініктердің, зат-бұйымдардың төл тілдегі форма мазмұн сәйкестендірілген лайықты баламалары ұсынылғанымен, санаға тереңдеп енген, қоғам мүшелерінің бастапқы тілдік санасында орныққан тілдік бірліктер автоматты режим, бейсана түрінде жұмсалады. Мәселен, сонау жылдарда ұсынылған, аялдама, қолшатыр, балмұздақ баламалары кодификациялана тұрса да, ауызекі сөйлеу тілінде, әдеби норма талаптары қадағалануы тиіс жазба нұсқаларда да менталды лексиконға орныққан кірме сөз пайдаланылады. Қазіргі жазба нұсқалардан – көркем туындыдағы автор сөзінен, ресми материалдардан, жарнамадан қолшатыр – зонтик, аялдама – остановка, балмұздақ – мороженое, дәріхана – аптека, есеп – отчет, тапсырыс – заказ, таныстырылым – презентация, мәзір – меню, іссапар – командировка, еңбек демалысы – отпуск, қаламақы – гонорар, кептеліс – пробка, мөртабан – штамп (печать), дүңгіршек – киоск, сондай-ақ массмедиа арқылы еніп, қолданыс жиілігі артқан тосынсый – сюрприз, кәдесый – сувенир жарыспаларын көруге болады. Интернет-кеңістіктегі пайдаланушылар өнімдерінде – ауызекі сөйлеу тілінде осы формалды жарыспалардың орысшасын пайдалану тіпті еркін, сонымен қатар организатор, квитанция, квартплата, клубника, малина, облепиха, помидор автоматты түрде жұмсалады.

Жарнамада: Балаларға арналған зонтиктер. Жарқын түстер, сүйікті кейіпкерлер Жеңіл, ұстауға ыңғайлы Мықты, желге төзімді. Балаларға қауіпсіз (Жарнама).

Ресми ақпарат дереккөздерінде: Презентация жасау талаптары мен әдістемелік нұсқаулар. Презентацияны алдын ала жоспарлау қажет, оның мақсаты мен мазмұнын білу қажет (Айқын ақпарат).

Көркем әдебиетте: Дүңгіршектің жанындағы электр бағанының басындағы шам жарығымен екі-үш шетелдік мәшине көрінеді. Киоскінің есігі шалқасынан ашылыпты (А. Ихсан. Дүңгіршек. – әңгіме). Берік ... көрсете берген папкасына бірнеше мыңды қыстырып, бірімұнша уақыттан кейін барып проводник купесінен шықты (Ы. Дәбей. Жарғанат. – әңгіме).

Пайдаланушылар контентінде: Қашан шығатынын Садыр шешпейді ғой, организаторлар шық дегенде шықты. Наразылық әртіске емес, ұйымдастырғандарға болсын сіздерді 3 сағат күттіріп қойған (Facebook, комментарий).

Жалпы алғанда, жарыспалық – тіл дамуының бір көрсеткіші. Варианттылықтың, әсіресе лексикалық варианттардың тілге, тілдік жүйеге тән қасиет екендігі жете талданған (Сыздық, 2001: 81-116). Лексикалық жарыспалар түзетін тілдік бірліктер де сараланған. Алайда олардың тілдік санадағы ауытқымалы болуы әр сипатта. Варианттылық тіл дамуының бір сипаты бола отырып, қолданыс жиілігі, семантикалық сыйымдылығы, стильдік реңкі арқылы түрлі қозғалысты бастан өткереді. Әдеби тіл нормасындағы сөз бен жергілікті тіл ерекшеліктерінің айналымға түсуінен, жаңа қолданыстардың пайда болуынан түзілетін лексикалық варианттар (сөз варианттары) тілдің табиғи болмысын таныту жағынан қажетті және әлеуетті. Олардың бірі әдеби норма ретінде қалыптанса, жарыспа сыңардың екіншісі номинациялық мүмкіндігін,

стильдік қуатын танытып, саралануы жақтарынан тіл қызметіне керек. Төл тілдік бірлік – кірме сөз жарыспаларына бұл сипат тән емес, олардың бірі қалай болғанда да әдеби тілдің сөздік құрамынан ығыстырылады, демек, олар – уақытша формалды жарыспалар.

Төл тілдік бірлік – кірме сөз арқылы жасалатын варианттарды уақытша формалды жарыспалар деуіміздің негізгі себебі индивидтің тілдік ортасы мен тілдік санасындағы процестерге, әлеуметтік талғам деңгейіне байланысты. Тілді сақтау мен тілді қорғау бағытындағы іс-шаралардың байыпты жүзеге асырылуының нәтижелері қоғам мүшелерінің санасына біртіндеп, баяу түрде ықпал жасайды. Тілдік орта тазара түскен сайын әлеуметтік талғам да өзгереді, тілдік сана да интуитивті түрде қозғалысқа түседі. Әсіресе ауызекі сөйлеу тіліндегі қолданыс жиілігінің артуы төл тілдік бірліктің нормаға айналуына, әрі қарай санаға орнығуына сеп болады. Айталық, мерзімді басылымдарда ел тіршілігіндегі, еңбек қарым-қатынастарындағы актуалды мәселелердің бірі ретінде жиі сөз болатын пробка, командировка аталымдары қазір қолданыстан шықты, әредік ұшырасуы бейнорма санатына өтеді. Көркем шығармада кейіпкерлер диалогында кездесуі ситуативті вариант (Р. Сыздық) болып бағаланады. Жазарман коммуникативтік актіде кірме сөзді пайдаланғанымен, қосымша бірнеше тәсілді ұсынатыны байқалады. Бұл – тілдік санадағы өзгерістердің белгісі. Тәсілдердің бірі – мәтін шенінде кірме сөздің қазақша баламасын қатар қолдану, тағы бірі – түсіндіру, үшінші ретте графикалық белгіленімдер арқылы анықтап көрсету. Осының нәтижесінде жарыспалар қатарындағы кірме сөз сирек жұмсалып, бірте-бірте қолданыстан шығады. Тілді қорғау мен сақтауға бағытталған іс-қимыл жеке адамның менталды лексиконындағы хаосты реттей түседі, сөйтіп, тілдік сана / тілдік сана-сезім (языковое самосознание) саналы позицияға қарай жылжиды.

Салыстыралық.

Шоколадты құлпынай. Клубника в шоколаде. Жүректі жаулап, басты айналдыратын өте дәмді десерт! (Жарнама).

Таныстырылым (презентация) – ақпаратты көрнекі түрде жеткізудің, жобаны немесе өзіндік өнімді таныстырудың тиімді тәсілі (Айқын ақпарат).

Помидордан қысқа арналған дәмді салаттар мен маринадталған көк қызанақтарды дайындауға болады (подкаст материалы). Қазақстанда мөртабанды (штамп) Satu.kz, Nalyk Market сияқты маркетплейстерде тез арада дайындатуға болады Айқын ақпарат).

Формалды жарыспаларға қатысты тағы да бірер кірме сөзге назар аударалық.

Ол кезде жоғары оқу орнына емтихан тапсырудан бөлек, анықтама алу, құжат жинау, жатақханаға орналасуды ресімдеу – әуресі көп жұмыс. Әсіресе анау “беунок” деген бар ғой – әр кабинетке барып, мөр қойдыртып, қол қойдыруың керек. Мен болсам, о л кезде қызметтемін, олай-былай жүгіріп жүре алмаймын (А. Оралхан парақшасынан). Қазақта қызының артынан бесік апармаған. Өткенде базарға немереме отыратын орындық, «ходунок» алуға барғанмын (Л. Тоқмолдаева парақшасынан).

Кірме сөздердің екпіндеп енуінің бір үлгісін келтірілген мысалдар айғақтайды. Осындай атаулардың ауызекі тілдегі, жазба нұсқалардағы көрінісі бірнеше факторларға байланысты. Сөз жоқ, тұрмыс-тіршіліктегі құрал-жабдықтар атаулардың семантикасы айқын. Мәтіндегі мағынасында беунок – жұмысқа орналасу, жұмыстан босатылу, медициналық тексерістен өту әрекетін жүйелі, шапшаң тындыруды реттейтін құжат. Ходунок – бала мен ересек адамның жүріп-тұруына арналған қолайлы жабдық. Terminkom.kz мәліметі бойынша беунокке – жүгіртпе нұсқасы ұсынылған, сырт киімнің бір бөлшегі (фурнитура) де осылай аталады, механика, информатика, көлік салаларының

терминжүйесіне де қатысы бар. Қазақ тіліндегі баламасын беру қажет десек, терминнің мазмұнындағы барлық ұғымды жинақтап беретін, терминжасам талаптарына сай форма мен мазмұн тұтасатын ықшам лексема керек болады. Әзірге функционал қажеттілігі бар ұсынылған екі лексема формалды жарыспалар түзудің бастапқы сатысында, тіл иелмені тарапынан олардың баламасы табылып, әрі қарай тілдік ортада қатар жұмсала келе, төл тілдік баламаға орын берілетіні анық.

Модель-3. Жатсөзшілдік және сөз жұтаңдығы.

Әдеби тілдің сөздік құрамындағы кірме сөздердің функционал қажеттілігін, «басқа тілдің сөзін тұтыну қажет болғандықтан» (А. Байтұрсынұлы) қабылдау себептерін, кірме сөздердің номинациялық, стильдік қызметін біршама түсіндіру, кірме сөздерді жіктелім бойынша сараптау нәтижелері қазіргі социумның коммуникативтік қарым-қатынасында сөз жұтаңдығы мен жатсөзшілдікті танытатын тағы да бір топ кірме сөздердің бар екендігін анықтап берді.

Ұлт ұстазы ұсынған жатсөзшілдіктің ең басты көрінісі – функционал қажеттілігі жоқ, тіл қолданысында бірте-бірте қазақ тілінің өз әлеуетінен жасалған тілдік бірлікке орын беретін, ара-тұра стильдік қызмет атқара алатын формалды жарыспалардан басқа, өзгешеленетін кірме сөздер. Осыларды талдау, бағалау – лингвоэкологияның түйінді мәселесі. Түйінді болатыны – жатсөзшілдік, тіл шұбарлығы, сөз жұтаңдығы, қойыртпақ тіл, сөнге айналған тіл дегендердің баршасы осы өзгешеленетін кірме сөздерге қатысты болып отыр. Оларды жинақы талдау мақсатында шартты түрде деструктив сөздер деп атауға болады.

Кірме сөздердің қазақ тілі иелменінің сөзсаптамасына кірігуі сан түрлі, олардың функционал қажеттілігі, еңбек қарым-қатынастарына алғаш енген кірме сөз бен оның төл тілдегі баламасының қатар жүруі, бөгде сөз (вкрапление), трансплантациялар жоғарыда кеңінен талданды.

Деструкция терминнің мәнісі құрылым жүйесін бұзу үдерісінің жүруі дегенге саяды. Тіл қолданысына келгенде, кірме сөздердің бір тобы қазақ сөзінің ойды жеткізер мүмкіндіктерін ығыстырады, жеке адамның сөзсаптамасынан көзге түскен бөгде, бөтен сөз өзге адамдардың сөйлеуі мен жазуына көше бастайды, тіл иелменінің бір тобында дағды қалыптасады. Деструктив сөздер тілдік санаға жеткендер емес. Олар – еліктеуден туындаған көшірме үлгілер. Осының нәтижесінде бірнеше құбылыс байқалады: бірі – төмен функционал стильдің қалыптаса бастауы және «сөнге» айналған тіл.

«Сөнге» айналған сөзқолданыс – қазіргі кезде ағылшын тілінен енген тілдік бірліктер. Сөнге ұмтылудың жайы бірнеше тұстан байқалады. Алдыңғы баяндауларда фейк, дедлайн тәрізділердің жұмсалымын мағыналық нақтылық, кейінірек қазақ тіліндегі баламасы ұсынылады деген мақсатта ақтап алуға ұмтылыс жасалды. Бұлардың сыртында қалың жұртшылыққа тосын, мағынасы түсініксіз ағылшын сөзі жазба тілге түсе бастады.

Мақпал Жүнісова екі мәрте солд-аут жинады (Facebook, хабарлама).

Ағылшын тілінде «іс-шараға билет толық сатылды, бос орын жоқ және әншіге деген құрмет» деген бірнеше мағынаны қамтитын терминді жатсөзшілдіктің бір көрінісі ретінде танымыз.

Мәдени іс-шаралар жөніндегі ақпаратта фит (ағыл. – featuring), мембер (ағыл. – member) сөздерін қосып сөйлеу фактілері де көрініс бере бастады. Бірлесіп өнер көрсету, жұп болып қатысу арқылы жасалатын музыка, ән (фит), топтың, команданың

мүшесі (мембер) мағыналарындағы бөгде сөздер, сондай-ақ хитмен, саундтрек, ілгеріде көрсетілген солд-аут дегендер оқырманға ұғынықты бола ма, болмай ма, – бұл жөнінде жазарман ойланбайды.

Тіл иелменінің білімі, кәсібі, мамандығы, атқаратын қызметі жағынан қарағанда, ағылшынша және орысша бөгде сөзге әуестіктің белең алған жайына өнер адамы мен журналист және көрермен арасында өткен сұхбатты ықшамдап ұсынамыз.

Райм мен Айқын: кімнің көрермені көп?

Әнші. Көреміз енді, Райм қазір енді краш болып жүр ғой... 19 жылдағы концерт көп болды ғой. Енді Республика сарайына беріп жатқан үшінші концертті. Бірақ бұл сольный концерт емес, бұл – солянка. Негізі мен емес, ол осы концертті ұйымдастырып жатқан адамдардың шешімі. Айқын мен Райм екеуінің тыңдарманы ұқсайтын шығар бір-біріне, келетін шығар деген сияқты. Только Раймдікі кішкене кішірек.

Журналист. Райммен ортақ фит бола ма?

Әнші1. Райммен фит ойда бар.

Әнші2. Гонорар төлеу керек десең, иә. Жоқ, ол ешқандай не емес. Әркіммен концерт қоюға болады. Біздерге сондай ұсыныс түсті. Турмен жүргендіктен почти сол турда дайындалып шықтық қой.

Журналист. Бүгінгі концертке кімнің фанаттары көп келді екен? Оны тыңдарманның өздерінен сұрап көрейік...Концертке кімді тыңдау үшін келдіңіз?

Көрермен. Раймды.

Журналист. Қай өлеңін жатқа білесіз? Айтып көріңізші?

Көрермен. Қарагөз ең алғашқы сүйген қызым, көктемім жазым менің күзім, қысым. Я не помню дальше. Самая вышка.

Журналист. Шет елге шығып концерт өткізу кім үшін және не үшін қажет болды?

Әнші1. АҚШ-та да дәл осылай. Просто ол жақтың қазақтары сағынып, кішкене сағынышы молырақ та.

Журналист. Бұл кешке Айқын Төлепберген тыңдарманына ерекше тосынсыймен келіпті. Концерт соңына таяу, экс «Ninety one» мембері Эйзимиен бірге «Сұр мұңлы-ай» атты жаңа әнінің тұсауын кесті. Халық екі хитменнің өнерін сағынып қалғандай (Айдана Мәулен, журналист. 24 наурыз, 2022 жыл.).

Тағы бір концерттен кейінгі көрермен пікірі төмендегідей сөзқолданыстан құралады (емлесі сақталған. – А.А.).

Өзінен көрсін кім оған жанбырға такалғанда кешігіп шық деген күтті го халық басталғанда ақ айтп шығып кетсе халық әуре болмайды, погода именно сол күні жанбыр жауатынын былмей қалуы мүмкін сонда да жауапкершілік жокпа мейлы бесплатный... Күшті кайфпен айтты ғой жанбырда. ал біз полный су болдық (Facebook, комментарийлер).

Тіл иелменінің сөз саптауындағы жатсөзшілдік ұғым-түсініктер, құрал-жабдықтар атауларын пайдалануы арқылы кең тарап барады. Әлеуметтік желідегі контенттен «свет өшіп қалды, отопление-ні қоспай жатыр, балам дворда жүр, цивилизно, культурно демалдық, нервный болып жүр, баланы тепличный жағдайда ұстап жүрміз, күлкім пришла, мешать ету, удалить ету, зависать ету, заставить ету, таксовать ету» тәрізділерді жиі кездестіруге болады.

Сөз жұтаңдығына апаратын жатсөзшілдіктің таралған тобы – өзге тілдің құрылымында ойды ұластырушы, тиянақтаушы частица, предлог және наречие,

қыстырма сөз деп аталатындар. Бөтен сөздер – короче, типа того, вроде, нормально, уже, каждый раз, тем более, классно, цивильно, как раз, самый раз, на самом деле, именно, игнор, круто, конечно дегендер интернет-кеңістіктегі пайдаланушылар контентінде кең таралған.

Тіл иелмендерінің өзара хабар алмасу, пікір білдіру барысындағы бөгде тілдік бірліктердің жұмсалымының себеп-факторларын таратып айту күрделі. Біріншіден, тіл иелмендерінің қолданысындағы бөгде сөздер (деструктивтер) қоғамдағы қостілділік, көптілділік бағытына тікелей қатысты емес, әрине, бұның ықпалын да жоққа шығаруға болмайды. Туған тілі басқа тіл, енді қазақ тілін үйреніп жүрген қоғам мүшесінің сөз саптауындағы осы ерекшеліктерге түсіністікпен қарауға болады.

Алайда жинақталған тіл иелменінің жазбаларынан – пайдаланушылар контентінен іріктелген эмпирикалық база көрсетілген деструктив сөздердің қазақ тілін ана тілім деп білетіндердің сөз саптауында екендігін айғақтайды. Қазақ тілі жетік білетін жоғары білімді адам да, білімі әртүрлі деңгейдегі жазарман да деструктив сөздерге бейімірек. Бірнеше болжам жасауға болады: а) тіл иелмені өзге тілді жетік білмейді, бірақ сөзқолданыс тілдік дағдыға айналған; ә) еліктеу дағдысы да басым; б) сөйлеуші / жазарман өзін-өзі жоғары бағалайды «басқа тілді жақсы білемін» деп өзін танытқысы келеді; в) ақпаратты жеткізудің автоматты тілдік бірліктеріне айналған; г) соңғы ширек ғасырдан бері қазақ тілінің мәртебесін көтеруге қатысты ойсананы өзгертетіндей қаншама іс-шара іске асырылып, насихат жүргізіліп келеді, соған қарамастан деструктив сөздерден арыла алмау бүгінгі заман адамының тіл тазалығына, тілді жұмсауға жауапкершілік деңгейінің төмендігіне байланысты. Көрсетілген тілдік бірліктердің сөз саптау дағдысына кіріккені соншалықты, бұған ақпаратты жеткізуші де, қабылдаушы да, диалогқа қатысушы да мән бермейді.

Алыс-жақын шетел тіл ғылымында ауызекі сөйлеу тіліне кірме сөздердің кірігуі деструктивті құбылыс ретінде қарастырылмайды. Лексикалық-грамматикалық құрылымы ұқсас тілдер үшін, сірә, туыстас тілдердің сөзқолданысының араласуы заңды жайт сияқты. Оның үстіне орыс ғалымы В. Костомаров орысша ауызекі тілге ағылшын сөздерінің араласуын ойды ықшам жеткізу, оған эмоция үстеу, адресатты назарын өзіне аудару мақсатындағы «бүгінгі тілдік норма» деп жеңілдете қарайды.

Қазақ тілінің қолданысына келгенде, деструктив сөздердің сөз жұтаңдығына апаратын, лингвоэкологиялық қаупі ұлғайып бара жатқан құбылыс екендігі анық. Кірме сөз-деструктив сөздер жұмсалымына тәуелді болу қазақ тілінің сөз байлығын санада, менталды лексиконда ыдыратады, тілді жарақаттайды, индивид санасында тілдің негізгі әлеуетін жоғалтуға дейін жеткізеді.

Жатсөзшілдік пен сөз жұтаңдығы жайына алаңдаған көзқарастарда бүгін заман адамының көркем әдебиетті оқуға құлықсыздығы, білім беру жүйесінің лингводидактикалық базасын оңалту қажеттігі айтылады. Сөз мәдениеті деңгейінің көтерудің өзектілігі де саяси-әлеуметтік маңызға ие екендігі тіл тағдырына арналған әңгімеге арқау болып келеді. Ұлттық код сақталған қазақ сөзінің тұнықтығына терең бойлататын көркемсөз үлгілерін жұртшылықтың рухани азығына айналдыру, сөз мәдениетінің сан қырларын насихаттау тіл тазалыған қол жеткізудің негізін көзі ретінде аталады.

Біз жоғарыда бөгде тілдік бірліктердің жұмсалымының себеп-факторлары күрделі екендігіне назар аударттық. Өйткені деструктив сөздердің тіл иелмендерінің

сөзқолданысында көрініс табуы бірнеше бағыттарға – ұлттық санаға, сана экологиясына, мәдениет экологиясына тікелей қатысты.

Сана экологиясы, мәдениет экологиясы – саяси-қоғамдық сананың ажырамас бөлігі. Санадағы процестер, санадағы құндылықтар жүйесінің арасалмағы жеке адамның рухани жағдайының қандай екендігін білдіреді.

Қазіргі кезеңде табиғат экологиясы ұғымы жұртшылықтың санасына жете бастады. Бұғантабиғаттықорғауғаарналған іс-шараларсебепкер. Тіл мәселесінде индивидтің тілді қорғау мен сақтау ұлттық бірегейліктің, ұлт тұтастығының тірегі – тіл, тілге тұтынушы ретінде емес, жеке тұлға мен тіл арасындағы үйлесімді іс-әрекет екендігін саналы ұғынуы аса маңызды. Коммуникативтік акті кезінде жеке адамның ойсанасындағы сөздік қоры мен тілдік дағдысы вербалдануының мәдениет экологиясына нұқсан келтіретінін сезіндіру, тілдік сана-сезіміне (мен қазақ ұлтының өкілімін) әсер ете алатындай шаралар атқарылуы да қажет.

Шетелғалымдары біраздан бері көптілділік, қостілділік дегеннен гөрі полисоциолект аталымын талдап келеді. Бұның астарында қазіргі қоғам қалай болғанда да көптілді, қостілді, бұны тоқтату мүмкін емес, билингвизм, полилингвизм – қазіргі қауымдастықтың бір белгісі, яғни әлемдегі барлық дерлік халықтың тіл арқылы қарым-қатысы бірнеше тілдің араласуынан құралады, бұл – заңдылық деген мазмұн бар (Бойко, 2008: 7). Зерттеушінің көзқарасынша, полисоциолект құбылысын танып-білу үшін алдымен тілдік қауымдастықты әлеуметтік топтарға бөлу керек. Қазақ еліндегі бірнеше тілді қатар пайдаланатын қауымдастықты полисоциолект аспектісінде әлеуметтік топтарға бөлу – әлеуметтік лингвистика концепциясы арқылы тарқатылатын күрделі сипат. Бірақ қазіргі коммуникативтік актінің бір кеңістігінде әр басқа тілдерге тән құрылымның, сөзқолданыстың, стильдің аралас-құралас өмір сүруі қандай деңгейде екендігін зерттеу және бағалау кірме сөздердің функционал қажеттілігін, лингвоэкологиялық бақылауға алынатын жарыспаларды, сөз жұтаңдығын қалыптастыратын жатсөзшілдікті әлеуметтік лингвистика, психоллингвистика сөйлеу теориясы, сөз мәдениеті сияқты іргелі және қолданбалы ғылым әдіснамаларымен салыстыра талдау лингвоэкология саласының тілді қорғау мен сақтаудағы маңызы мен рөлін негіздей түседі.

Қорытынды

Тіл стратегиясының қазақ тілін дамыту, тілдің ішкі әлеуетін таныту мақсаттарын көздейтін басым бағыттарын іске асыруға арналған сан түрлі іс-шаралардың қатарында лингвоэкологиялық бағытты қолға алудың өзектілігі айқын байқалды. Лингвоэкологиялық бағыттың актуалдануы тілдің күллі мүмкіндіктерін пайдалану арқылы жаһандану заманында тілдің өміршеңдігін сақтауға, қазақ тілінің әлем тілдері арасындағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға тікелей байланысты. Лингвоэкологиялық бағыт қоршаған ортаны қорғау сияқты тілді де сақтау мен қорғауға арналады, тіл иелменінің тілді пайдалануына деген рухани-тілдік саламаттылығын жоғары деңгейге көтеру мүддесіндегі іс-шараларды (зерттеу, насихаттау, түсіндіру) қарастырады. Осындай іс-шаралардың тиімді жүзеге асырылуында ғылымның жаңа саласының нысанасы, жай-күйі, ұғым-түсініктері жөнінде жинақы сипаттау, ұсыныс-пікірлер қорыту маңызды рөл атқарады.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің BR24993133 «Қазақ тілін лингвосинергетикалық, лингвоэкологиялық, лингводидактикалық аспектіде зерттеу және оның оқу мәтіні лингвистикалық негіздерін әзірлеудегі қызметі» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында әзірленген.

Әдебиеттер тізімі

- Алдашева, К. С. (2020). Қазақ неологиясы мен неографиясы: қалыптану үдерістері және когнитивтік интерпретация. «Балауса» ЖК.
- Байтұрсынұлы, А. (1991). Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеу (Р. Нұрғалиев, құраст. және алғы сөз авт.). Жалын.
- Балақаев, М. (1984). Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. Ғылым.
- Баскаков, Н. А., Балақаев, М. Б., және т.б. (1964). О современном состоянии и путях дальнейшего развития литературных тюркских языков. В Вопросы развития литературных языков народов СССР (с. 151–171). Издательство Академии наук Казахской ССР.
- Бойко, Б. Л. (2008). Основы теории социально-групповых диалектов. Военный университет.
- Волкова, Я. А. (2013). Деструктивность как характеристика неэкологичного межличностного общения. Эмотивная лингвоэкология в современном коммуникативном пространстве: Коллективная монография. ВГСПУ «Перемена».
- Ермакова, О. А., Земская, Е. А., & Розина, Р. И. (1999). Слова, с которыми мы встречались: Толковый словарь русского общего жаргона (Р. И. Розина, ред.). Азбуковник.
- Жұбанов, Қ. (2010). Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Мемлекеттік тілді дамыту институты.
- Иванов, В. В. (2002). Экономика – язык – культура: Комментарий лингвиста. Общественные науки и современность, 1, 1–48.
- Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. (2022). Ғылым баспасы.
- Құрманбайұлы, Ш. (2014). Қазақ терминологиясы: Зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. Сардар.
- Мусаев, К. М. (1984). Лексикология тюркских языков. Наука.
- Омарұлы, Е. (2018). Үш томдық шығармалар жинағы (1-том). «Алашорда» қоғамдық қоры.
- Рыскулова, Г., & Кенжебаев, Д. (2020). Основные понятия и современные тенденции лингвоэкологии. Научный аспект, 2(8), 1025–1033.
- Сарыбаев, Ш. (2025). Қазақ тілтанымның өзекті мәселелері (2-том). Асыл ЖК.
- Сыздық, Р. (1983). Сөз сазы: Сөзді дұрыс айту нормалары. Ғылым.
- Сыздық, Р. (2001). Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). Елорда.
- Сыздық, Р. (2009). Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар: Ғылыми-танымдық зерттеу. Арыс.
- Сущенко, Е. А. (2011). Словарь-справочник лингвоэкологических терминов и понятий (Л. Г. Татарникова, ред.). Петрополис.
- Шеожева, Б. А., & Абрегов, А. Н. (2016). Лингвоэкология: Речевая культура молодого поколения как составляющая общей культуры личности. Вестник АГУ. Филологическая серия, 3(182), 85–91.
- Dwyer, A. M. (2016). Endangered Turkic languages of China. In S. Eker & Ü. Çelik (Eds.), Endangered Turkic languages: Theoretical and general approaches (Vol. 1, pp. 431–450). International Turkic Academy; International Turkish-Kazakh University.
- Haugen, E. (1972). The ecology of language: Essays by Einar Haugen. Stanford University Press.
- Məmmədli, N. (2022). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti: Norma, nitq mədəniyyəti sahələri, nitqə verilən tələblər. Elm və Təhsil.
- Menz, A. (2014). Gagauzca. Tehlikedeki Diller Dergisi / Journal of Endangered Languages, 3(3), 55–69.

А. Алдаш

Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, Алматы, Казахстан

**Заемствованные слова в современном казахском языке:
функциональная потребность и проблемы казахской лингвоэкологии**

Аннотация. Заимствование иностранных слов представляет собой сложный процесс в диахронно-синхронной динамике казахского литературного языка. Внедрение заимствованной лексики обусловлено геополитическими, экономическими, культурными и образовательными взаимоотношениями, а также развитием профессиональной коммуникации. Современная языковая ситуация в Казахстане характеризуется активным использованием русской и английской терминологии, необходимой для обозначения научно-технических понятий. Глобализация, развитие полиязычия, цифровых технологий, интернет-коммуникации и современных бытовых технологий способствуют распространению русизмов и англицизмов в социально-коммуникативном пространстве, включая повседневную речь носителей казахского языка. В статье рассматриваются заимствованные языковые единицы с позиций лингвоэкологии, направленной на изучение проблем сохранения языковой самобытности и нормативности казахского литературного языка. Эмпирический материал собран из периодической печати, художественных текстов, рекламных материалов, интернет-коммуникации и пользовательского контента социальных сетей. Заимствования анализируются на основе функциональных, семантических и лингвоэкологических критериев и классифицируются как термины, безэквивалентная лексика, иноязычные вкрапления, формальные лексические конкуренты и деструктивные единицы. Результаты показывают, что часть заимствований удовлетворяет конкретные номинативные и коммуникативные потребности, тогда как чрезмерное употребление другой части ослабляет позиции казахских эквивалентов и способствует смешению языковых элементов. Полученные выводы определяют зоны лингвоэкологического контроля и вносят вклад в развитие казахской лингвоэкологии как перспективного направления казахского языкознания.

Ключевые слова: заимствованные слова, функциональная необходимость, лингвоэкология, языковая среда, языковое сознание, иноязычие, чистота языка.

A. Aldash

A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

**Loanwords in the Contemporary Kazakh Language:
Functional Necessity and Issues of Linguistic Ecology**

Abstract. Incorporation of loanwords is a complex phenomenon in the diachronic and synchronic development of the Kazakh literary language. Lexical borrowing is closely associated with geopolitical, economic, cultural, educational, and professional relations. In contemporary Kazakhstan, Russian and English scientific and technical terminology is required to denote new concepts and facilitate professional communication. Globalisation, multilingualism, digital technologies, Internet communication, and modern information technologies have also accelerated the spread of Russian and English lexical units in social communication, including everyday Kazakh speech. It examines loanwords from linguistic ecology perspective, focusing on language preservation and lexical integrity. The empirical material was collected from periodicals, literary texts, advertisements, Internet communication, and user-generated social media content. Borrowed units were analysed according to functional, semantic, and linguo-ecological criteria and classified into terms, culture-specific lexical units, foreign insertions, formal lexical alternatives, and destructive lexical units. Modelling was used to systematise their functional

necessity, excessive use, lexical impoverishment, and areas requiring linguo-ecological monitoring. The findings indicate that some loanwords fulfil specific nominative and communicative needs, whereas excessive use of others may weaken Kazakh equivalents and contribute to language mixing. The study contributes to the theoretical development of Kazakh linguistic ecology as an emerging field of Kazakh linguistics.

Keywords: loanwords, functional necessity, linguistic ecology, language environment, linguistic consciousness, excessive borrowing, language purity.

References

- Aldasheva, K. S. (2020). Qazaq neologiyasy men neografiyası: qalyptanu üderisteri zhane kognitivtik interpretatsiya [Kazakh neology and neography: Processes of standardisation and cognitive interpretation]. Almaty. Balausa. 264 p. [in Kazakh]
- Baitursynuly, A. (1991). Aq zhol: Olender men tarzhimeler, publitsistikalyq maqalalar zhane adebi zertteu [The bright path: Poems and translations, journalistic articles and literary studies] (R. Nurgaliyev, comp. and foreword). Almaty. Zhalyń. 464 p. [in Kazakh]
- Balakayev, M. (1984). Qazaq adebi tili zhane onyn normalary [The Kazakh literary language and its norms]. Almaty. Gylym. 182 p. [in Kazakh]
- Baskakov, N. A., Balakayev, M. B., et al. (1964). O sovremennom sostoyanii i putyakh dal'neyshego razvitiya literaturnykh tyurkskikh yazykov [On the current state and further development of the literary Turkic languages]. In Voprosy razvitiya literaturnykh yazykov narodov SSSR [Issues in the development of the literary languages of the peoples of the USSR] (pp. 151–171). Alma-Ata. Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. [in Russian]
- Boyko, B. L. (2008). Osnovy teorii sotsial'no-gruppovykh dialektov [Fundamentals of the theory of social-group dialects]. Moscow. Military University. 184 p. [in Russian]
- Ermakova, O. A., Zemskaya, E. A., & Rozina, R. I. (1999). Slova, s kotorymi my vstrechalis': Tolkovyy slovar' russkogo obshchego zhargona [Words we have encountered: An explanatory dictionary of general Russian jargon] (R. I. Rozina, Ed.). Moscow. Azbukovnik. 320 p. [in Russian]
- Ivanov, V. V. (2002). Ekonomika – yazyk – kul'tura: Kommentariy lingvista [Economy, language and culture: A linguist's commentary]. Obshchestvennye nauki i sovremennost' [Social Sciences and Contemporary World], 1, 1–48. [in Russian]
- Jubanova, Q. (2010). Qazaq tili zhonindegi zertteuler [Studies on the Kazakh language]. Almaty. Memlekettik tildi damytu instituty. 608 p. [in Kazakh]
- Qazaq bilimpozdarıynyn tungysh siezi (2022) [The first congress of Kazakh scholars]. Nur-Sultan. Gylym. 248 p. [in Kazakh]
- Qurmanbaıuly, Sh. (2014). Qazaq terminologiyasy: Zertteuler, oqulyq, sozdik, bibliografiya [Kazakh terminology: Studies, textbook, dictionary and bibliography]. Almaty. Sardar. 928 p. + 16 supplementary pages. [in Kazakh]
- Musayev, K. M. (1984). Leksikologiya tyurkskikh yazykov [Lexicology of the Turkic languages]. Moscow. Nauka. 230 p. [in Russian]
- Omaruly, E. (2018). Ush tomdyq shygarmalar zhinagy [Collected works in three volumes] (Vol. 1). Astana. Alashorda Public Foundation. 400 p. [in Kazakh]
- Ryskulova, G., & Kenzhebayev, D. (2020). Osnovnye ponyatiya i sovremennye tendentsii lingvoekologii [Key concepts and contemporary trends in linguistic ecology]. Nauchnyy aspekt [Scientific Aspect], 2(8), 1025–1033. [in Russian]
- Sarybayev, Sh. (2025). Qazaq tiltanymynyn ozekti maseleleri [Current issues of Kazakh linguistics] (Vol. 2). Almaty. Asyl. 426 p. [in Kazakh]
- Sheozheva, B. A., & Abregov, A. N. (2016). Lingvoekologiya: Rechevaya kul'tura molodogo pokoleniya kak sostavlyayushchaya obshchey kul'tury lichnosti [Linguistic ecology: The speech culture of the younger generation as a component of an individual's general culture]. Vestnik AGU. Filologicheskaya seriya [Bulletin of Adyghe State University. Philology Series], 3(182), 85–91. [in Russian]

Sushchenko, E. A. (2011). Slovar'-spravochnik lingvoekologicheskikh terminov i ponyatiy [Dictionary and reference book of linguistic-ecological terms and concepts] (L. G. Tatarnikova, Ed.). Saint Petersburg. Petropolis. 424 p. [in Russian]

Syzdyq, R. (1983). Soz sazy: Sozdi durys aitu normalary [The melody of speech: Norms of correct pronunciation]. Almaty. Gylym. 76 p. [in Kazakh]

Syzdyq, R. (2001). Tildik norma zhane onyn qalyptanuy (kodifikatsiyasy) [Language norms and their standardisation (codification)]. Astana. Elorda. 230 p. [in Kazakh]

Syzdyq, R. (2009). Qazaq tilindegi eskilikter men zhanalyqtar: Gylymi-tanymdyq zertteu [Archaisms and innovations in the Kazakh language: A scholarly and educational study]. Almaty. Arys. 272 p. [in Kazakh]

Volkova, Ya. A. (2013). Destruktivnost' kak kharakteristika neekologichnogo mezhlichnostnogo obshcheniya [Destructiveness as a characteristic of linguistically non-ecological interpersonal communication]. In Emotivnaya lingvoekologiya v sovremennom kommunikativnom prostranstve [Emotive linguistic ecology in the contemporary communicative space]. Volgograd. VGSPU Peremena. [in Russian]

Dwyer, A. M. (2016). Endangered Turkic languages of China. In S. Eker & Ü. Çelik (Eds.), Endangered Turkic languages: Theoretical and general approaches (Vol. 1, pp. 431–450). International Turkic Academy; International Turkish-Kazakh University.

Haugen, E. (1972). The ecology of language: Essays by Einar Haugen. Stanford University Press.

Məmmədli, N. (2022). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti: Norma, nitq mədəniyyəti sahələri, nitqə verilən tələblər. Elm və Təhsil.

Menz, A. (2014). Gagauzca. Tehlikedeki Diller Dergisi / Journal of Endangered Languages, 3(3), 55–69.

Автор туралы мәлімет:

Алдаш Айманкүл – филология ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан. E-mail: aimank51@mail.ru, ORCID: 0000-0003-3468-0369

Алдаш Айманкүл — доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан. E-mail: aimank51@mail.ru, ORCID: 0000-0003-3468-0369

Aldash Aimankul — Doctor of Philology, Professor, Chief Researcher, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan. E-mail: aimank51@mail.ru, ORCID: 0000-0003-3468-0369

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).